

В.О. Ханстантинов

**ЕТНОКОНФЕСІЙНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК СКЛАДОВА РЕСУРСНОГО
ПОТЕНЦІАЛУ РЕГІОНУ**

Розглядається феномен етноконфесійної толерантності. Аналізуються сутність та зміст понять «регіон», «ресурсний потенціал», «регіональна політика». Висвітлюється роль етноконфесійної толерантності як складової ресурсного потенціалу регіону.

Ключові слова: етноконфесійна толерантність, регіон, ресурсний потенціал, регіональна політика.

В.А. Ханстантинов

**Этноконфессиональная толерантность как составляющая ресурсного
потенциала региона**

Рассматривается феномен этноконфессиональной толерантности. Анализируется сущность и содержание понятий «регион», «ресурсный потенциал», «региональная политика». Освещается роль этноконфессиональной толерантности как составной части ресурсного потенциала региона.

Ключевые слова: этноконфессиональная толерантность, регион, ресурсный потенциал, региональная политика.

V.O. Khanstantinov

Ethnic and religious tolerance as a part of resource potential of region

We consider the phenomenon of ethno-confessional tolerance. The essence and the meaning of "region", "resource potential," "regional policy" are analyzed. The paper emphasizes the role of ethno-confessional tolerance as a part of the resource potential of the region.

The purpose of the article is, firstly, to clarify some basic concepts that are used for political analysis of diverse regional perspective, and, secondly, in determining the social mechanism, in the process, and under the influence of whose ethnic and

confessional tolerance is objectified and transformed as one the components of resource potential.

It is noted that a factor of the ethnic and confessional structure of region in Ukraine is connected with its economic growth. It is concluded that mutually shared thing can better overcome negative stereotypes, can pave the way to understanding each other, can provide business cooperation.

On this basis the interpersonal trust, social trust and social capital take place. All of them accumulate the positive experience of peaceful coexistence, mutual understanding, tolerance and respect for each other, and they help to reveal the creative abilities of people in economic and other spheres of society. So it is concluded that ethnic and confessional tolerance is a part of mechanisms for innovation. This leads to the conclusion that ethnic and confessional tolerance is an important component of the resource potential of the region and it support economic growth of the region.

Regional policy is aimed, first, to provide implementation of national domestic policy, and, secondly, to provide as much as possible involvement of resource potential of a specific region. A prerequisite for achieving this goal is ensuring ethno-confessional tolerance as an important part of regional policy.

Keywords: confessional tolerance, region, resource potential, regional policy.

Цілі модернізації України (і не лише у зв'язку з необхідністю подолання негативних наслідків світової фінансово-економічної кризи) потребують щонайповнішого використання наявних регіональних і місцевих ресурсів. Це становить одне із важливих завдань як органів державної влади і місцевого самоврядування, так й науковців, покликаних на основі ґрунтовних досліджень надавати відповідні практичні рекомендації. Ресурсний потенціал досліджується економічною наукою в курсі розміщення продуктивних сил. Його сутність, складові, принципи аналізу та оцінки, механізми нагромадження та використання висвітлені в працях таких вчених, як І. Ансофф, П. Друкер, Р. Каплан, В. Кашнікова, В. Коротков, Р. Коуз, В. Прохорова та ін.

Однак, на нашу думку, залишається поза увагою більшості дослідників той факт, що спокій та взаєморозуміння в етнопонаціональних і релігійно-церковних відносинах, відсутність політизації природних протиріч в них і гострих проблем в діяльності етнопонаціональних меншин і конфесійних організацій виступають в якості цілком самостійного і вельми важливого елементу ресурсного потенціалу регіону. З огляду на вказане, мета статті полягає, по-перше, в уточненні деяких базових понять, що застосовуються для політологічного аналізу багатоманітної регіональної проблематики, і, по-друге, у визначенні соціального механізму, в процесі і під впливом дії котрого етноконфесійна толерантність об'єктивується і набуває значення однієї з складових ресурсного потенціалу регіону.

Передовсім, торкнемося поняття «регіон», оскільки в сьогоденні розвідках існують неоднозначні підходи до його розуміння, а відтак, і в оцінюванні співвідношення місця регіональної і загальнодержавної політики у задоволенні докорінних соціально-економічних та духовно-культурних потреб людей.

Регіоном, на погляд І. Кураса, прийнято називати різні інституційні форми у вигляді :

- середовища здійснення регіональних заходів, в рамках якого відбуваються процеси децентралізації держави;
- державних регіональних установ, що є особливою формою децентралізації;
- автономної складової регіоналізованої чи подеколи навіть федеративної держави [1, с. 192].

Інше визначення регіону, вже поза контексту безпосереднього зв'язку із явищем децентралізації, було подане в проекті Закону України «Про засади державної регіональної політики». В ньому наголошується, що «регіон – визначене законодавством територіальне утворення субнаціонального рівня з системою органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування» [2]. Але за цим, назвемо його, кратологічним критерієм і кожен окремий сільський

район будь-де, і Автономна Республіка Крим однаково постають як регіон. Однак таке тлумачення є доволі широким за змістом, і послуговування ним позбавляє якісної визначеності та конкретики завдання діяльності суб'єктів регіональної політики. Остання набуває смислу лише у разі, якщо контекстуально йтиметься про вираз та обстоювання специфічних інтересів даної територіальної спільноти. Проте знову лишається поза увагою масштаб цієї спільноти – адже нею можуть бути і територіальні об'єднання, приміром, мікрорайону міста чи частини селища, що потерпає від якогось екологічного забруднення, наприклад, сміттєзвалища або від відсутності власного джерела питної води.

При визначенні поняття «регіон» ми в першу чергу будемо виходити з потреби позначення в ньому мінімізації напруження в нашому суспільстві і оптимізації для цього регіональної політики, адже, як справедливо пише відомий американський українознавець А. Аслунд, неможливо зрозуміти специфіку України поза розглядом регіонального чинника [3, р. 19]. Отож, під регіоном ми будемо розуміти деяку територію – область (окрему адміністративну одиницю) або групу областей, що є, схожими, спорідненими між собою історично, культурно, ментально, а також своїм місцем у вітчизняному народногосподарському комплексі і що тим самим відрізняються від решти територій, і потребують, відповідно, врахування цієї специфіки при формулюванні та здійсненні регіональної політики.

Інше базове поняття – це «ресурсний потенціал», під яким розуміють здатність господарчої системи інкорпорувати, переробляти ресурси для задоволення суспільних потреб. У складі ресурсного потенціалу звичайно виділяють матеріальну і нематеріальну сфери, природні (наявність корисних копалин, сприятливе географічне розташування тощо), людські (чисельність працездатного населення, наявність відповідних кадрів), техніко-технологічні та інші елементи [4]. Як бачимо, у визначенні поняття «ресурсний потенціал» превалює «морфологічний» підхід, і ніби на другому плані опиняється власне

фактор людський – як такий, що й виступає рушійною силою функціонування ресурсного потенціалу і що має стосунок до характеру взаємодій між людьми.

Напевно, усвідомлюючи однобічність такого підходу, В. Коротков включає до особливого різновиду підприємницьких ресурсів природно-кліматичні умови для лікування і дозвілля, а також об'єкти, що мають культурно-історичну, духовну цінність. Їх раціональне, ефективне використання на основі підприємницької ініціативи здатне приносити значний прибуток обслуговуючим суб'єктам господарювання і забезпечувати відповідному регіону економічне піднесення [5].

На тлі того, що в Україні регіональні диспропорції перетворилися на гальмівний чинник забезпечення високих темпів економічного зростання та суттєвого поліпшення етнополітичної ситуації, наголос саме на єдності природних і людських ресурсів, акцент на духовних силах в розвитку регіонів, як нам уявляється, має обов'язково бути представленим у визначенні сутності та змісту поняття «регіональна політика», в окресленні напрямів її здійснення.

Відтак, під регіональною політикою ми розуміємо сукупність взаємопов'язаних між собою заходів, спрямованих на соціально-економічний і культурний розвиток регіону, що вживаються як у контексті загальнодержавних напрямів внутрішньої політики, так і заради оптимального задоволення специфічних інтересів регіональної спільноти на основі залучення до цього всіх ресурсів, в тому числі і в першу чергу тих, що є наявними саме в даному регіоні. Ними є структури регіональної мезоекономіки, природно-географічне середовище, екологічні та демографічні реалії, етнокультурні традиції, релігійно-церковні комплекси і т. ін. Одна з ключових цілей регіональної політики полягає у розгортанні процесів ділової ініціативи та самоорганізації відповідної територіальної спільноти, самодіяльності місцевих громад у пошуку та використанні резервів, аби компенсувати неспроможність органів центральної влади своєчасно надавати адекватні відповіді на всі актуальні потреби конкретних територій і на поточні та далеку перспективу вимоги часу.

Варто також пам'ятати, що «важливою соціальною складовою українського регіоналізму є його релігійні корні», про «переплетіння етнічного фактору з економічним» [6, с. 75, 77]. У зв'язку з цим, етноконфесійна толерантність, так само як і соціальний мир, подолання корупції й злочинності, виступає не менш важливим елементом ресурсного потенціалу регіону, аніж перелічені вище природні або виробничі.

Під толерантністю розуміють терпимість до чужого способу життя, поведінки, звичаїв, почуттів, поглядів, ідей, вірувань [7, с. 330]. Вчені наголошують на її конструктивній ролі як першого ступеня тріади взаємовідносин: толерантність – повага – співробітництво, що виступає передумовою нормального політичного процесу в демократичній державі і водночас є одним із імперативних завдань її політичної системи [8, с. 661].

Плюралістична теорія виходить із необхідності ширшого представництва різних соціальних груп, що виділяються мовними, релігійними, етнічними, професійно-корпоративними, іншими ознаками в системі політичної влади і управління інтересами. Як відмічав відомий український вчений С. Кримський, у сучасному світі «поза врахування принципу толерантності та методики діалогу будь-який пріоритет рішень за правилом думок більшості є орієнтацією на ті посередні позиції, в яких думка експертів співпадає з думкою профанів» [9, с. 4]. Отже, функціональна цілісність та ефективність демократичного порядку забезпечується завдяки участі всіх громадян незалежно від їхньої етнічної чи релігійної належності через вільну артикуляцію і захист ними своїх інтересів, а справедлива акумуляція і реалізація цього у вигляді загальної політичної волі обраною в державі владою уможливорюється лише при дотриманні принципу толерантності.

Орієнтовані на цінності взаємної толерантності взаємодії між носіями різних мовно-культурних, світоглядно-релігійних, політико-ідеологічних якостей з часом формують та підтримують усталені «правила гри» для всіх соціальних акторів. Повторюваності, надійності та передбачуваності таким

відносинам надає соціальний механізм, який безпосередньо пов'язаний з виникаючою між соціальними суб'єктами довірою.

Відомий польський вчений П. Штомка виокремлює три основні рівні довіри в суспільстві. Перший – раціональний кредит довіри – виражається в тому, що людина обмірковує і оцінює свій рівень довіри до іншої, можливі ризики з огляду на різноманітні аспекти ситуації і тим самим формує власну когнітивну позицію до партнера по спілкуванню. Другий рівень – емоційний, на якому раціональні аргументи доповнюються психологічними переживаннями, особливо пов'язаними з колишнім досвідом, які іноді беруть гору над ними. Злиття раціонального і емоційно-психологічного компонентів формує базову довіру. Третій рівень – культурний капітал – виходить за межі окремо взятих акторів і втілюється у «типових орієнтаціях, які поділяє велика кількість індивідів і які мають соціальний характер, а відтак, справляють певний нормативний тиск чи обмеження щодо кожного актора. У цьому сенсі довіра стає властивістю людських спільнот, утворюючи *культурний капітал*, від якого люди можуть відштовхуватися у своїх діях» [10, с. 84].

З нашої точки зору, довіра як якісна визначеність стану міжсуб'єктних взаємодій виступає кінцевою ланкою в них. В ній втілюються їх можливий конструктивний результат, виявляється суто людський, такий, що відповідає цінностям гуманізму, зміст і при зберігається однакова для кожного з партнерів відкритість до продовження взаємовигідних стосунків.

У зв'язку з зазначеним, підкреслимо, що міжсуб'єктні взаємодії як такі завжди розгортаються за схемою «Я» – «Інший», і без і поза наявності «Іншого» вони просто неможливі. При цьому комунікативна категорія «Інший» залежно від ситуації взаємодії може асоціюватися, а іноді й ототожнюватися з деяким оцінювальним судженням, і вже на основі його учасники суспільних взаємодій формуватимуть своє ставлення один до одного. Отож, в умовах відкритої або прихованої міжсуб'єктної конфронтації «Інший» постає відповідно як «Ворог» або ж як «Суперник». Наступний етап трансформації конотації «Іншого» відбувається в умовах недовіри як цілком

природного стану взаємин конкуренції, коли партнери сприймають один одного як «Чужий-Інший». Нарешті, відносини довіри характеризуються взаємним сприйняттям в якості «Свій-Інший».

У процесі і під впливом дії цього соціального механізму значно скорочується час на досягнення кінцевого результату, заради якого люди ініціюють стосунки між собою, а самий цей результат виявляється більш зрозумілим і справедливим для всіх учасників соціального спілкування. Через це значно покращується бізнес-клімат в регіоні, який стає більш привабливим для розвитку банківсько-фінансових установ, зовнішніх інвестицій, започаткування інноваційних проектів, широкого обміну ідеями, кадрами фахівців, студентами тощо. Довіра, відтак, виступає важливою економічною категорією, оскільки істотно зміцнює соціально-економічну і політичну стабільність в ньому, значно зменшуючи трансакційні витрати господарюючих суб'єктів і сприяючи загалом помітному економічному зростанню [11].

Засновані на довірі міжсуб'єктні взаємодії набувають більш виразного цілепокладаючого і планомірного характеру, адже їх учасники виходять із необхідності визнання і дотримання деяких спільних для всіх політико-правових, соціокультурних та морально-етичних норм, чим забезпечується захист ключових екзистенціальних потреб кожного з них, повага до особистої автономії у форматі прийнятого на цей час в якості легітимного і тому очікуваного переліку дій, вчинків, загалом, типової групової та індивідуально самобутньої поведінки, в тому числі і в першу чергу, у публічно маніфестованих формах.

Така довіра здатна переорієнтувати міжетнічні, міжконфесійні відносини з антагоністичного на антагональний тип – систему взаємозв'язків, що позбавлена жорсткої опозиційності і характеризується взаємним прагненням до адаптації один до одного, до подолання відчуження при збереженні своєї інакшості, відмінних рис. Це взаємини релятивної рівноваги інтересів, які базуються на здатності цінувати свободу, права, готовності до діалогу, свідомої відмови від ворожості [12, с. 216, 217]. Теоретичне пояснення такої

трансформації дає соціально-феноменологічний конструктивізм, за яким «вся реальність, в тому числі й релігійна, постає як результат конструктивної діяльності особи та її творчої інтерпретації навколишнього середовища» [13, с. 25].

Тому релігійна чи етнічна самоідентифікація особи не є чинником, що однозначно детермінує міжконфесійну або міжетнічну ворожнечу й нетерпимість. Інструмент протидії появі цього явища ми знаходимо також як у позитивному впливі особистої практики дружнього, ділового і взаємовигідного соціального спілкування з Іншим, так і в тому, що в кожній народній культурі, як і в релігії, містяться значні толерантницькі інтенції, хоча одночасно в них присутні елементи етноцентризму та конфесійної нетерпимості. За дієвості усталених демократичних інституцій, в ході цілеспрямованої інформаційної, культурно-просвітньої, виховної роботи, відкритості до діалогу і активності в ньому, в духовній етноконфесійній спадщині актуалізується саме загальнолюдське, гуманістичне за змістом і блокується деструктивне, що здатне руйнувати суспільну солідарність.

Одним із самобутніх регіонів, що зберігає особливості свого попереднього еволюційно-історичного розвитку, є Південь України. Історично склалося так, що саме цей регіон найбільш випукло вирізняється своїм поліетнічним, багатоконфесійним складом населення, мультикультурними традиціями, Північне Причорномор'я здавна було територією, де життєві хвилі змішували представників різних народів, де зустрічалися Степ і Море, кочівник і купець, вільний і раб.

Ще до нової ери на територію теперішньої Миколаївщини прибули жителі славнозвісного Мілета, заснували Ольвію, а ще перед тим – вони ж поселилися на острові Березань. Згідно з «Життя Святих Апостолів» після Вознесіння Сина Божого, його учень Андрій Первозваний проповідував у Скифії, Босфоринові, про що також розповідає Нестор-літописець у «Повести временних лет». У кінці III ст. на цих землях утворилась готська держава, а у 323 – 325 рр. – автокефальна Готська єпархія на чолі з єпископом Феофілом. Північ

Причорномор'я відвідували Кирило і Мефодій і отримали після цього дозвіл від Римського Папи чинити богослужіння слов'янською мовою.

Під час Середньовіччя Південь зазнавав експансії з боку ісламського державного і культурно-релігійного чинника. У стародавньому місті-фортеці Кара-Кермені, або Ачі-Кале (м. Очаків) функціонувало 3 мечеті. В селі Тернівка (передмістя Миколаєва) перша мечеть була вже у 1790 р. У самому ж місті вперше мечеть збудовано у 1869 р. на розі вулиць Котельної та 3-ї Военної.

Перші козацькі церкви на території області були побудовані у ХУІІІ ст. З 60-ти церков, що існували за часів козаччини, три знаходились на території сучасної Миколаївської області : у Кисляківці (Жовтневий район), у Орлику (м. Первомайськ), у Гарді (Доманівський район). З входженням цих земель до складу Російської імперії її освоюють численні переселенці. Варто зазначити, що відповідним Імператорським указом їм було гарантовані свобода віросповідання, право будувати церкви і мати своїх священнослужителів. Окрім православних, тут з'являються римо-католицькі, лютеранські, пізні протестантські, іудейські громади. Перший костюл в Миколаєві був побудований у 1794 році, а згодом – такий же у с. Киселівка. Ініціатором побудови лютеранської кірхи, у приміщенні якої відновлене після тривалої перерви богослужіння, був військовий губернатор Миколаєва, головний командир Чорноморського флоту адмірал О.С. Грейг.

Отже, упродовж тривалого історичного часу зусиллями всіх мешканців склалася багата культурна спадщина регіону. До неї свій вагомий внесок зробили представники різних народів і несхожих конфесійних напрямів. Тривалий досвід мирного співжиття і конструктивної співпраці між ними при освоєнні та розбудові цього краю, численні приклади взаємної терпимості та допомоги у разі природного або суспільного лиха – все це і сьогодні виступає предметом усвідомлення в кожній неупередженій людині «чуття єдиної родини» у процесі міжкультурного діалогу. Так, представників усіх національностей і конфесій спіткала спільна гірка доля бути беззахисним

об'єктом переслідувань і утисків з боку колишньої тоталітарної влади. Приміром, якщо на початок 1917 р. на території сучасної Миколаївщини існувало понад 800 храмів, в тому числі 16 римо-католицьких, 7 лютеранських, 92 синагоги і молитовні будинки, то вже у 30-ті роки більше половини культових споруд було зруйновано, а ті, що залишилися, у більшості своїй були фактично конфісковані державною владою. Наприклад, єдина на території області караїмська кенаса була закрита і у 1930 р. перетворена на складське приміщення.

Але й відродження національних традицій, утворення та активізація діяльності організацій національних меншин, стрімке зростання кількості релігійних громад усіх конфесійних напрямів, що відбулося за часи незалежності, також є свідченням зміцнення інституту прав і свобод людини в незалежній Україні, що виступає надійним фундаментом культури толерантності.

Приміром, вже декілька років працює майстерня іконопису, яку очолює православний отець Сергій. Роботи художників виставлялися у київському музеї Івана Гончара, вони, як повідомлять засоби масової інформації, прикрашають оселі відомих політиків. За сприяння католицької громади відбуваються виставки і концерти класичного мистецтва. Православні громади допомагають у роботі з наркозалежними, позбавленими волі. Протестантські громади Нового Заповіту «Наріжний камінь» і «Віфанія» піклуються про ветеранів та інвалідів, адвентисти сьомого дня – забезпечують гарячим харчуванням щодня 15 – 20 найбільш знедолених. Влітку 2006 р. було започатковано релігійними організаціями роботу дитячих таборів. Для спільних богослужінь, проповідницької діяльності, гуманітарної допомоги щороку в область приїздять десятки церковнослужителів з США, Ізраїлю, Польщі, Росії, Німеччини, інших країн. Релігійне життя широко висвітлюється. Серію цікавих матеріалів засоби масової інформації останнім часом присвятили історії і сьогоденню іудейської громади. З містом пов'язана доля сьомого Любавичського Ребе Менахема-Мендела Шнеєрсона, послідовники якого

створили 1400 центрів у 35 країнах світу. Говорячи про ставлення до євреїв, головний раввін Миколаєва і області Шолом Готліб оцінив його як «добре».

Плідною є робота Миколаївської обласної ради національних товариств. Щорічно влаштовуються конференції, випускаються книги, організуються дні і фестивалі культури національних меншин, проводяться конкурси, вікторини, інші розважальні і пізнавальні заходи. Цікавою є співпраця товариства і окремих національно-культурних осередків з бібліотеками і школами міста, ознайомлення широкого загалу зі своєю історією, культурою і традиціями [14]. В такому духовному кліматі відбувається формування регіональної соціокультурної ідентичності, однією з прикметних ознак котрої виступає толерантність як терпимість у стосунках між представниками різних етнонаціональних і релігійно-церковних спільностей.

Цьому посприяла довголітня економічна спеціалізація регіону – бути морськими воротами і транспортними вузлами, надавати рекреаційно-туристські послуги. Будучи однією з приморських областей, Миколаївщина здійснює транспортування та переробку мільйонів тон вантажів. В середньому порти області щороку приймають біля 2600 суден. Через них лише до країн Європейського Союзу експортується товарів на суму понад 170 млн. дол., а імпортується – на 130 млн. дол. Загалом же вантажоперевезення морем здійснюється майже до 90 країн світу [15 с. 1].

До області щороку приїжджають десятки тисяч відпочивальників з різних куточків України, Росії, Молдови, Біларусі, Польщі, країн Балтії тощо. Кількість ця може суттєво зростати з огляду на ще невикористані можливості Очаківського узбережжя, зокрема, унікальної території національного заповіднику Кінбурнської коси. Ухвалена Кабінетом Міністрів Стратегія розвитку туризму і курортів, розгортаючи зміст Указу Президента про 2008 рік як рік туризму, наголошує, зокрема, на тому, що туристична галузь є важливим чинником соціально-економічного розвитку держави, її територій. В Миколаївській області рішенням обласної ради № 8 від 8 листопада 2002 року була прийнята Програма розвитку туризму, в якій одним із її завдань

поставлено підвищити імідж області, а пунктом 23 – забезпечити розробку тематичних екскурсійних програм та спеціалізованих маршрутів історико-релігієзнавчого напрямку.

Таким чином, спільна взаємовигідна справа краще долає негативні стереотипи, скоріше прокладає шлях до розуміння взаємної залежності і корисності ділового співробітництва, аніж схоластичні міркування про гуманізм і загальнолюдську солідарність. На цій основі формується довіра, Соціальна довіра і соціальний капітал, що ніби акумулюють увесь позитивний нагромаджений досвід мирного співжиття, взаєморозуміння, терпимості і поваги один до одного, допомагають розкрити креативні здібності людей, служать запровадженню механізмів інноваційного розвитку. Це дозволяє дійти висновку, що етноконфесійна толерантність є важливим складником ресурсного потенціалу регіону, а її забезпечення і використання в інтересах економічного зростання – важливим напрямом регіональної політики.

Бібліографічні посилання :

1. Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення / І.Ф. Курас . — К. : Генеза, 2004. — 736 с.
2. Проект Закону України «Про засади державної регіональної політики» // [Електронний ресурс]. — Режим доступу : dbn.at.ua/publ/3-1-0-7
3. Aslund A. How Ukraine became a market economy and democracy. — Washington : Peterson Institute for International Economics, 2009. — 343 p.
4. Прохорова В. В. Ресурсний потенціал економічного зростання // Науковий вісник Ужгородського університету : Збір.наук.праць / За ред. д.е.н. В.П. Мікловда . — Ужгородський національний університет. — Вип. 28. Ч.2. — 2009. — С. 120 — 125.
5. Коротков В.Г. Ресурсний потенціал підприємництва регіона / Енциклопедія маркетинга // [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.marketing.spb.ru/read/article/a08.htm
6. Зварич І.Т. Етнополітика в Україні : регіональний контекст / І.Т. Зварич. — К.: Дельта, 2009. — 320 с.
7. Социологическая энциклопедия / [под общ. ред. А. Н. Данилова]. – Мн. : БелЭн,

2003. – 384 с.

8. Політологічний енциклопедичний словник [за ред. Ю.С. Шемшученка та ін.]. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.

9. Кримський С. Демократія як дар та проблема / С. Кримський // День. – 2010. – 13 січня.

10. Джонсон Д. Екзистенціальні аспекти довіри / Д. Джонсон, А. Мельников // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2009. — №1. — С.78—92.

11. Кузьмін О.Є. Довіра як економічна категорія / О.Є. Кузьмін, О.О. Бонецький // Економіка, планування і управління галузі. Науковий вісник НЛТУ України. — 2010. — Вип. 20.2. — С. 100 — 104.

12. Бабій М. Ю. Міжконфесійні конфлікти у контексті взаємовідносин етноконфесійних ідентичностей / М. Ю. Бабій // Релігія і нація в суспільному житті України й світу / [За ред. Л.О. Филипович]. — К. : Наукова думка, 2006. — 287 с.

13. Папаяні І. Релігійна ідентичність в межах теоретичного релігієзнавства / І. Папаяні // Українське релігієзнавство. — 2009. — № 52. — С. 22—29.

14. Миколаїщина багатонаціональна : з історії етнічних спільнот регіону.— Миколаїв : Атол, 2005. — 330 с.

15. Мирошниченко В. На втором месте в Украине // Вечерний Николаев.— 2008. — 31 января.